

کندوکاوی در مضحکه ایرانی نیمه ی نخست سده چهاردهم خورشیدی

بررسی فنون و شگردهای طنزآوری و ویژگی‌های قصص
مجالس تقلید در دوران پهلوی

تألیف: محمدحسین ناصرخت
عضو هیئت علمی دانشگاه هنر

سرشناسه	ناصر بخت، محمدحسین، ۱۳۴۳
عنوان و نام پدیدآور	کندوکاوی در مضحکه ایرانی نیمه‌ی نخست سده چهاردهم خورشیدی: بررسی فنون و شگردهای طنزآوری و ویژگی‌های قصص مجالس تقلید در دوران پهلوی / تالیف محمدحسین ناصر بخت
مشخصات نشر	تهران، دانشگاه هنر، ۱۴۰۱
مشخصات ظاهری	۲۲۲ ص
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۶۴-۵
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
موضوع	کتابنامه
موضوع	بررسی فنون و شگردهای طنزآوری و ویژگی‌های قصص مجالس تقلید در دوران پهلوی
موضوع	نمایش -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۴ Theater - - Iran - - History - - 20th century شوخی‌ها و بذله‌گویی‌های فارسی -- قرن ۱۴ -- تاریخ و نقد Persian wit and humor - - history and criticism - - 20th century
شناسه افزوده	ایران -- تاریخ -- پهلوی، ۱۳۵۷-۱۳۰۴ Iran - - History - - Pahlavi, 1925-1978
رده‌بندی کنگره	PN ۲۹۵۴
رده‌بندی دیویی	۷۹۲/۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۹۰۲۹۶۲۷

نام کتاب	کندوکاوی در مضحکه ایرانی نیمه‌ی نخست سده چهاردهم خورشیدی (بررسی فنون و شگردهای طنزآوری و ویژگی‌های قصص مجالس تقلید در دوران پهلوی)
تألیف	محمدحسین ناصر بخت
صفحه‌آرا	شیما تجلی
چاپ اول	پاییز ۱۴۰۱
بها	۱۱۵۰۰۰ ریال
شمارگان	۱۰۰ نسخه
قطع	وزیری
شابک	ISBN: 978-600-6513-64-5 ۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۶۴-۵

ناشر

تهران، خیابان حافظ، خیابان شهید سرهنگ سخایی،
بعد از تقاطع ۳۰ تیر، شماره ۵۶

تلفن: ۵۶۸۲ ۷۲ ۶۶ (۰۲۱)

*** کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

*** مسئولیت مطالب به عهده نویسنده است و لزوماً دیدگاه‌های دانشگاه هنر را منعکس نمی‌کند.

فهرست مطالب

بخش نخست: تأثیرات شرایط اجتماعی و سیاسی دوران پهلوی [از حضور رضاخان میرپنج در صحنه سیاست (۱۳۰۰ هجری شمسی) تا پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ هجری شمسی)]	۱
بر تحولات مجالس تقلید ایرانی	
حضور رضاخان در عرصه قدرت و تاسیس سلسله پهلوی	۳
دهه بیست دوران ملی‌گرایی و عدالت‌طلبی	۱۰
کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، قدرت‌نمایی پهلوی دوم	۱۲
دست‌آورد تقلید در میدان نبرد سنت و مدرنیته	۱۶
بخش دوم: بررسی وضعیت گونه‌های مختلف تقلید در دوران پهلوی (نمونه‌ها)	۲۱
تقلیدهای زنانه	۲۳
نمایش‌های عروسی سنتی	۲۹
شبیه مضحک	۳۱
کمدی سپید یا سپیدبازی	۳۵
نمونه‌های سپیدبازی	۴۱
سیاه‌بازی	۵۱
نمونه‌های سیاه‌بازی	۵۹
بخش سوم: بررسی قصص و متون مجالس تخت‌حوضی و تقلیدهای تماشاخانه‌ای ارائه شده در دوره پهلوی	۸۳
بررسی قصص و نمایش‌نامه‌های تخت‌حوضی به روایت زنده‌یاد حسن شمشاد	۸۶
بررسی نمونه‌هایی از مجموعه‌ی متون تقلید مضبوط در آرشیو اسناد مرکز هنرهای نمایشی	۹۱
حاصل پژوهش	۱۰۷
فهرست منابع	۱۱۹
متعلقات: ضمائم	۱۲۵
الف) ویژگی‌های قصه‌ها و نمایش‌نامه‌های تخت‌حوضی به روایت زنده‌یاد حسن شمشاد (مندرج در دفتر تقلید ۱)	۱۲۷
ب) نمونه‌هایی از مجموعه‌ی متون تقلید موجود در آرشیو اسناد مرکز هنرهای نمایشی	۱۳۷
ب) تصویر برخی از اسناد	۱۹۳
ت) تصویر برخی از فعالان دسته‌های تقلید دوران پهلوی	۲۱۱

پیش درآمد: مثلاً مقدمه

انسان در کشاکش تجربه‌ها و آزمون‌های ناگزیرش در طول تاریخ آموخته است که تنها با شناخت پیشینه و اندوخته‌ها و بهره بردن از تجارب است که می‌توان آینده بهتر را رقم زد و به همین سبب برای توسعه هنر نمایش و دسترسی به تأثیری ملی، که از ابتدای شکل‌گیری تأثیر نوین ایرانی به آرمانی برای تلاش‌گران جدی عرصه نمایش بدل شده است، استخراج اصول و قواعد میراث کهن نمایش ایرانی یکی از ضرورت‌هایی است که همواره در جامعه تأثیری کشور مطرح بوده است؛ لذا طرح پژوهش حاضر، که نتیجه نهایی آن اینک پیش‌روی شماس، نیز به همین سبب شکل گرفت و جهت شناخت بیشتر یکی از نخله‌های برجسته نمایش ایرانی - مجالس تقلید - در دوره نسبتاً کوتاه اوج و نزول این نمایش‌های شادی‌آور، که همزمان و موازی با تحولاتی عدیده در عرصه سیاست و جامعه نیز هست، صورت پذیرفت.

ضمناً هر چند در پژوهش حاضر به هیچ‌وجه هدف اصلی بررسی تغییر و تحولات نمایش‌های شادی‌آور سنتی از منظر جامعه‌شناسی هنری نبوده است، لیکن به سبب تأثیرات غیرقابل انکار تحولات اجتماعی بر ساختار و مضامین این پدیده‌های نمایشی، در مقطع زمانی مورد بحث، توجه به ارتباط میان این دو مقوله نیز ناگزیر می‌نمود. بنابراین از میان نظریه‌پردازانی که پیرامون جامعه‌شناسی هنر کوشیده‌اند، رهنمودهای ژان دووینیو چراغ راه ما شد، شاید به سبب این اعتقاد او که:

«نوعی از جامعه‌شناسی هنر را می‌توان مطرح کرد که نقطه‌ی حرکتش هم تجربه‌ی واقعی خلاقیت و هم تجربه‌ی عملی و پویای زندگی در بطن جامعه باشد. هدف این نوع جامعه‌شناسی هنر این است که بیند خیال تا چه حد در زندگی جامعه ریشه دارد، بی‌آنکه جزم‌اندیشی کند و تعصب اصولی به خرج دهد» (دووینیو، ۱۳۸۶: ۲۱).

زیرا تجربه هنری نگارنده و ضمناً مطالعه اسناد مربوط به پژوهش حاضر نیز این نکته را تایید می‌کنند که:

«هیچ هنرمندی به تقلید یا کشف دوباره‌ی طبیعتی نمی‌پردازد که جوامع، فرهنگ‌ها و گروه‌های مختلف اجتماعی پیشتر آن را به صورت تصویری درآورده و تغییر شکلش داده‌اند، و برای او چیزی بیش از یک نماد نیست که به وسیله‌ی آن می‌تواند با مخاطبان خود رابطه‌ی بیشتری برقرار کند. این «طبیعت» یا

«واقعیت» چیزی نیست جز یک نظام تصویری که جامعه یا گروهی از جامعه به وجود آورده است تا نشان‌دهنده‌ی سروری‌اش بر جهان باشد، یا گاهی هم تصویری پیروزمندانه از جهانی که گزینه‌های اجتماعی بشر آن را کاملاً سازماندهی کرده است و هنرمند آن را به تناسب فردیت خودش تغییر شکل می‌دهد» (همان، ۳۳).

مکتوب حاضر؛ با نگاهی اجمالی به شرایط اجتماعی و سیاسی دوران پهلوی، از حضور رضاخان میرپنج در صحنه سیاست در سال ۱۳۰۰ هجری شمسی تا پایان این دوران در سال ۱۳۵۷ (مقارن با پیروزی انقلاب اسلامی)، و تاثیر آن بر تحولات نمایش‌های شادی‌آور سنتی ایرانی آغاز می‌شود و پس از معرفی و بررسی نمونه‌هایی از مجالس تخت‌حوضی و تقلیدهای تماشاخانه‌ای در دوره پهلوی؛ به استخراج اصول و قواعد، طرح ویژگی‌ها و ترسیم وضعیت گونه‌های مختلف تقلید در این دوران، با توجه به اسناد مکتوب و صوتی و تصویری، می‌پردازد و نتایج این تحقیق می‌تواند برای مدرسین و دانشجویان تئاتر به‌ویژه در درس دانشگاهی پیرامون تاریخ نمایش در ایران، فنون و شیوه‌های نمایش ایرانی، اجرای کارگاهی نمایش‌های ایرانی و برای هنرمندان علاقه‌مند به تولید متون و اجرای نمایش‌های برآمده از نمایش‌های سنتی ایرانی، قابل استفاده باشد.

البته لازم به ذکر است که قبل از این در مورد نمایش‌های سنتی شادی‌آور ایرانی پژوهش‌هایی عرضه شده است که آن‌ها را می‌توان در دو گروه ذیل دسته‌بندی نمود: الف) گروهی که عمدتاً پیرامون تاریخچه این آثار با تکیه بر منابع اندکی نگاشته شده‌اند و همین اتفاق موجب گردیده است که بسیاری از این پژوهش‌ها تکراری به نظر برسند. مهم‌ترین اثر شناخته شده در این زمینه بخش تقلید کتاب «نمایش در ایران» بهرام بیضایی است که عمدتاً بر مشاهدات و شنیده‌های محقق در دهه‌های ۳۰ تا پنجاه و اطلاعاتی که توسط حسین کسبیان در مورد مطربان تهران جمع‌آوری شده بود، متکی است و بسیار اجمالی و خلاصه شده است زیرا پژوهش فوق‌الذکر معرفی کلیه نمایش‌های سنتی را مدنظر دارد؛ بنابراین بحث پیرامون مصداق‌ها در آن جایی نداشته است.

ب) تعدادی از مصاحبه‌ها، مقالات چاپ شده در فصلنامه‌های تئاتر و نشریات؛ که برخی از فنون و ویژگی‌های این نمایش‌ها را معرفی کرده‌اند و برخی از رسالات دانشجویی در این زمینه که از گردآوری مطالب فوق فراتر نرفته‌اند و کمتر می‌توان در آن‌ها نگاهی تحلیلی را مشاهده نمود.

با توجه به همین پیشینه بود که نگارنده پس از مطالعه منابع موجود و بررسی اسناد منتشرنشده پژوهش پیرامون فنون و شگردهای طنزآوری و ویژگی‌های قصص مجالس تقلید را آغاز نمود، پژوهشی که نتیجه آن در مرحله اول انجام پروژه «بررسی فنون و شگردهای طنزآوری و ویژگی‌های قصص مجالس شادی‌آور دوران قاجار» به سفارش فرهنگستان هنر بود، که پس از تحمل مرارت‌ها و تاخیری نسبتاً طولانی در قامت کتابی تحت عنوان «کنکاشی در احوال مجالس مضحکه سده سیزدهم خورشیدی» در سال ۱۳۹۷ منتشر گردید و مرحله دوم آن «پژوهش بررسی فنون و شگردهای طنزآوری و قصص مجالس تقلید در دوران پهلوی»، که در مرقوم‌هی حاضر ارائه می‌شود و امید است مقبول نظر قرار گیرد.

اهداف این پژوهش، چنان‌که تلوّیحا اشاره شد، عبارتند از:

۱- ترسیم سیر تحول مجالس تقلید در دوران پهلوی که دوره اوج و نزول این مجالس به شمار می‌آید.

۲- بررسی میزان تاثیر تحولات اجتماعی و سیاسی در تحول تقلید ایرانی در این دوران که نتیجه طبیعی ارتباط هنر نمایش با تحولات اجتماعی و سیاسی، به‌ویژه در صد سال اخیر، است.

۳- بررسی قصص مجالس تقلید و همچنین متون نمایشی ارائه شده توسط دسته‌های تقلید دوره پهلوی، که برخی برای کسب مجوز نمایش در این دوران ارائه شده‌اند.

۴- استخراج فنون و شگردهای طنزآوری در مجالس تقلید دوره پهلوی با بررسی اسناد صوتی و تصویری موجود از اجراهای این مجالس.

لازم به توضیح است، که برای آشنایی بهتر مخاطبان و رفع ابهامات ایشان، در بخش متعلقات (ضمایم) پژوهش حاضر؛ خلاصه داستان‌ها و برخی از ویژگی‌های قابل توجه مربوط به بازی‌نامه‌هایی که در فرآیند مطالعه انتقادی مورد بررسی قرار می‌گیرند، به اجمال آمده‌اند و همچنین تصاویر بخشی از اسناد مورد اشاره نیز در همین بخش ارائه می‌شوند...

در پایان این پیش درآمد و قبل از ورود به مباحث ضمناً بد نیست یاد شود از اتفاقات زمینه‌ساز این تحقیق، نخستین شراره‌هایی که در سال ۱۳۶۹ درخشیدن گرفت، هنگامی که به همراه محمدرضا خزانی همکار و همراهی از خیل همدرسان آموزشکده هنر فرهنگسرای نیاوران در کانون نمایش‌های آیینی و سنتی انجمن نمایش، برای یافتن اسنادی مربوط به نمایش‌های سنتی، به کاوش در آرشیو اسناد مرکز هنرهای نمایشی مستقر در کتابخانه‌ی تئاتر شهر گمارده شدیم و کندوکاوی آغاز شد، که حدود دو سال از وقت ما را به خود اختصاص داد. این اولین گام‌هایی بود که برای شناسایی متون کمدی ایرانی از میان نمایش‌نامه‌های مهجور، در قفسه‌های کتابخانه‌ای تخصصی، برداشته می‌شد، اقدامی که بعدها برخی از ثمراتش از طریق انتشار دفاتر تقلید جشنواره نمایش‌های آیینی و سنتی، مجموعه‌ی تقلیدنامه نشر قطره و برخی از مقالات فصلنامه‌ی تئاتر به همت داود فتحعلی‌بیگی معرفی شدند و زمینه‌های لازم را برای نگارش مقالات، انجام پژوهش‌ها و تدریس و هدایت پایان‌نامه‌هایی توسط نگارنده؛ در حوزه‌ی تئاتر ایرانی، و به‌ویژه نمایش‌های شادی‌آور ایرانی، فراهم آوردند و این همه به وقوع نمی‌پیوست اگر کانون و جشنواره نمایش‌های آیینی و سنتی نبودند و اگر فرهیختگانی چون زنده‌یاد دکتر جلال ستاری و لاله تقیان ما را در ویرایش و انتشار دستاوردها از طریق مجله‌ی نمایش، فصلنامه‌ی تئاتر و انتشارات نمایش همراهی نمی‌کردند. پس جا دارد که در گام نخست سپاس خود را خدمت تمام دوستانی، که در این چند کلام آغازین به ایشان اشاره رفت و هر یک به نوعی در به ثمر رسیدن پژوهش حاضر شریک بوده‌اند و همچنین کلیه همکاران و همراهان معاونت پژوهشی و انتشارات دانشگاه هنر که در به ثمر رسیدن تلاش حاضر یاریگر بودند، عرضه نمایم.

۱ - بازی‌نامه اصطلاحی است که گاه به تسامح برای معرفی قصص و متون نمایشی مکتوب مربوط به نمایش‌های سنتی شادی‌آور به‌عنوان ما به ازایی در مقابل اصطلاح نمایش‌نامه برای تئاتر استفاده می‌شود.